

Česká a německá reformace v ilustraci české knihy první poloviny 16. století¹

PETR VOIT

V situaci, kdy vývoj starší české ilustrace zůstává pro nás stále velkou záhadou, k níž se vyslovila panoramaticky jen Mirjam Bohatcová,² je jistě pochopitelné, že se nejprve pokusím shromáždit základní data, a to zde vůbec poprvé.³ Z obecné povahy knižní ilustrace a z konkrétní situace českého knihtisku první poloviny 16. století vyplývá, že dříve než bude možné detailně zpracovat ilustrace například z konfesního hlediska, bude nutné nejprve určit původ štočků, jejich první výskyt i následující cesty prostřednictvím nákupů či výpůjček. Teprve na základě této inventarizace budeme schopni dále posoudit vývoj naší ilustrované knihy i vazbu výtvarného námětu na literární kontext, jemuž ilustrace slouží především, a v lepším případě ho povyšuje či významově doplňuje. V opačném případě riskujeme, že ilustrace budou mlčky považovány za díla domácích ateliérů, a tím opět podpoříme neautentický obraz, který o českém knihtisku podávaly starší generace našich dějepisců.

Dnes už není pochyb o tom, že německé písařské a knihtiskařské dílny i grafické ateliéry sehrály v rozvoji českého knihtisku počátečních desetiletí 16. století významnou roli. Bezpochyby největší připadá Norimberku.⁴ Zajímáme-li se o ilustrační materiál, na prvním místě se setkáme s bordurou, která měla v českém raně renesančním knihtisku silnější postavení nežli titulní dřevořez. Nejstarší u nás užitá bordura z roku 1514 vychází ještě z italských žerďovitě koncipovaných rámu

1 Tato studie vznikla v rámci projektu „Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí 1488–1557“ (GA ČR, r. č. 405/09/1413) a v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P 12 Historie v interdisciplinární perspektivě (podprogram Společnost, kultura a komunikace v českých dějinách)..

2 Mirjam Bohatcová, Počátky ilustrace v české tištěné knize. *Umění XXXIV*, 1986, s. 111–118. – Eadem, Knižní dřevořez v Čechách a na Moravě od 70. let 15. století do 1620, *Dějiny českého výtvarného umění. Od počátků renesance do závěru baroka*, II/1–2, red. Jiří Dvorský, Praha 1989, s. 106–115.

3 Základní excerptce byla pořízena dle *Knihopisu*, jehož popisy ilustrací jsou někdy zavádějící a nepřesné, např. čísla 876, 1626, 2996.

4 Petr Voit, Role Norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století, *Ztracená blízkost*. Praha – Norimberk v proměnách staletí, in: *Documenta Pragensia* 29, 2010, s. 389–457.

sedmdesátých a osmdesátých let 15. století,⁵ ale tiskaři sympatizující s Jednotou bratrskou (Pavel Olivetský z Olivetu, Jiřík Štyrsa, Oldřich Velenský z Mnichova, Pavel Severin z Kapí Hory) prosazovali v první čtvrtině 16. století soudobé pojetí německých bordur. Většina z nich k tomu ještě nejméně ve dvacátých letech užívala dle starší zahraniční tradice dřevořezu bílé linie. Vliv německého Mistra zubatých listů (Meister der Zackenblätter) je patrný na kresbě obou titulních pilastrů Chelčického postily, anebo na pojetí vegetativních rozvilin Lukášovy odpovědi Martinu Lutherovi.⁶ Snad nejstarší domácí pravoúhlou architektonickou borduru, kterou po vnějších stranách doplňují fantaskní delfíni, uvedla Štyrsova tiskárna roku 1523 a o osm let později z ní opět novátorsky pořídila kopii na způsob bordury „plující“, tedy bordury, jejíž strany nejsou striktně rámovány linkami.⁷ O rok později a u nás opět poprvé užil Štyrsa původně Baldungův motiv plasticky propletených vertikálních konzol.⁸ Jakkoli jsou všechny tyto mladoboleslavské bor-

- 5 Walter Burleigh, *Životové a mravné naučení mudrců*, Praha, Mikuláš Konáč z Hodíškova 1514 (*Knihopis* 1371), fol. A1a se dvěma andílky držícími erb s tiskařovými iniciálami „N[icolaus] I[mpressor]“, po bocích italizující ornamentální žerdě (pravá zakončená rozkřídleným ptákem), mezi nimi nápisová páska „N[icolaus] I[n] LACV“. Žerdě se jakožto výzdobný prvek titulních bordur držely ještě několik let, srov. *Testamenta duodecim patriarcharum*, Augsburg, Johann Miller 1520 (VD 16 T 574) nebo Dubravus z Doubravy, *Racek: Annotationes ... in epistola d. Pauli ad Gallatas*, [S. l. t.] 1525 (*Rukověť* 2, 87).
- 6 Petr Chelčický, *Kniha výkladu ov spasitedlných*, Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1522 (*Knihopis* 3300), fol. A1a, S6b a Lukáš Pražský, *Odpověď bratří na spis Martina Luteru, ..., v němž oznamuje, co by se mu při bratřích vidělo za pravé a co v pochybnosti neb v nesrozumění*, [Litomyšl, Pavel Olivetský z Olivetu] 1523 (*Knihopis* 5026), fol. A1a.
- 7 Lukáš Pražský, *Spis tento o pokání*, Mladá Boleslav, Jiřík Štyrsa 1523 (*Knihopis* 5052), fol. A1a bordura se dvěma andílky přidržujícími fantaskní delfíny, mezi nimiž spočívá štítek s letopočtem „1536“, nad horními rohy štítku tiskařovy iniciály „G“ a „S“ a drobný signet, pod štítkem na římse už od husitství populární nápis dle apokryfní 3 Ezd 4. 38 „VERITAS ODIVM PARIT“, dole mezi patami sloupů „VERITAS VINCIT“. Pro kancionál Michael Weisse, *Ein New Gesangbuchlen*, Mladá Boleslav, Jiřík Štyrsa 1531 (VD 16 XL 8), fol. A1a byla pořízena drobně odlišná pozitivní kopie v podobě tzv. plující bordury. Tato verze přešla k Ujezdeckému do konfese *Počet z viery a z učenie křesťanského králi Jeho Milosti v Vidni podaný* [Litomyšl, Alexandr Ujezdecký] 1536 (*Knihopis* 1599), fol. A1a, kde úpravce poslední dvě číslice letopočtu na štítku vyradoval a razítkem je nahradil aktuálním dvojčíslem „36“. Poměrně vyčerpaný štoček s vyradovaným letopočtem i devízou později vítaně obohatil skromné možnosti pražských jezuitů, srov. Adam Václav Michna z Otradovic, *Loutna česká*, Praha, Tiskárna jezuitská 1653 (*Knihopis* AD), fol. A1a. Reprodukuje Petr Voit, *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, II, Praha 2008, s. 900.
- 8 Lukáš Pražský, *Spis o spravedlivosti (Spis o lásce)*, Mladá Boleslav, Jiřík Štyrsa 1524 (*Knihopis* 5048), fol. A1a.

dury stejně jako štočky iniciál poučeny švýcarskou a německou ranou renesanční ilustrací, jsou nepochybně prací domácího formšnajdra.⁹

Mezi materiálem, který si z Norimberka do Plzně před rokem 1526 přivezl tiskař Jan Pekk, se nacházela německá bordura, do jejíchž rohů byly umístěny atributy čtyř evangelistů. Tento v cizině nový, produktivní typ získal po čase, stejně jako většinu Pekkova materiálu, pražský tiskař Netolický.¹⁰ Také tiskař Jan Had odvezl 1536 z Norimberka do Prahy několik bordur. Nelze přitom přehlédnout, že všechny byly už značně vyčerpané a že se český knihtisk znamenitě přiživil na odloženém materiálu. I přes tento handicap se Had stal u nás prvním propagátorem nové, totiž figurální náplně bordury s christologickými scénami (kupř. Beránek Boží,¹¹ Kristův křest¹² nebo žehnající Je-

9 Lukáš Pražský, *Spis tento otázek trojich*, Mladá Boleslav, Jiřík Štyrsa 1523 (*Knihopis* 5046), fol. A1a bordura s Herkulem (?) sedícím se lvem pod obloukem je signována neznámým monogramem „IF“ nebo „FI“.

10 *Piesničky velmi pěkné a příkladné*, Plzeň, Jan Pekk 1529 (*Knihopis* 13797), fol. A1a Kristus Pantokrator nahoře uprostřed, Ukřižování dole uprostřed, v rozích atributy evangelistů: nahoře Jan a Matouš, dole Marek a Lukáš. Bordura později přešla na Netolického, viz Jan Brtvín z Ploskovic, *Knížka tato dvě stránky v sobě drží*, Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 12. II. 1540 (*Knihopis* 1307), fol. A1a, a Anton Corvinus, *Vejkłady na Čtení svátkův vejšročních*, Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 1542 (*Knihopis* 1628), fol. A1a. Jiné zpracování tohoto reformačního typu bordury dokládá Dionysius Cato, *Disticha moralia*, Olomouc, Jan Günther 1561 (*Knihopis* 1478), fol. A1a, kde je Bůh Otec nahoře uprostřed, Kristus s klečícím kajícím dole uprostřed, po stranách svatí Petr a Pavel, v rozích evangelisté Matouš, Marek, Lukáš a Jan. S ohledem na norimberský původ Güntherův i zde uvažujeme o německé provenienci štočku.

11 Carlo Capello, *Sermones duo de iusta Dei contra nos indignatione et ira*, Praha, Jan Had 1537 (*CizBoh*), fol. A1a bordura s Beránkem ležícím na Evangelii ve svatozáři čili s motivem později často užívaným ivančickou a kralickou Tiskárnou bratrskou. Had přetiskl borduru ještě v: Johannes Faber, *Sermo habitus Pragae*, [Praha, Jan Had] 1537 (*CizBoh*). Totálně vyčerpaná bordura sloužila později ještě tiskaři Netolickému, viz Anton Corvinus, *Výklady na Čtení nedělní*, Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 1542 (*Knihopis* 1627), fol. A1a.

12 Johannes Faber, *Sermo pro foelici victoria*, Praha, Jan Had 1537 (*CizBoh* a *VD* 16 F 231 na základě neúplného exempláře doplnil mylně augsburský tiskař Alexander Weissenhorn), fol. A1a bordura s Kristovým křtem nahoře uprostřed, výjevy ze Starého zákona po stranách, dole vlevo Saul (Pavel) na cestě do Damasku zasažen nebeským světlem, dole vpravo Bůh před klečícím Mojžíšem ničí dobytek, uprostřed před portálem vousatý muž s prstem na ústech a nápisovou páskou „DIGITO COMPESCE LABELVM“. Bordura dále užita v: Petr ze Zásad, *Velmi povolná, pokojná a upřímná odpověď na dosti prudké, bouřlivé a velmi zchytralé bratra Jana ozvání a ohlášení*, [Praha, Jan Had] 1542 (*Knihopis* 7046). Bordura později přešla na tiskaře Kantora, viz Jan Hus, *Kázání o Těle Božím. Vom Leichnam Christi*, [Praha, Jan Kantor Had] 1545 (*Knihopis* 3254).

žíšek¹³). Kumulované biblické výjevy počaly nahrazovat antikizující mořské panny, tritony a fantaskního delfína.¹⁴ Jak silně byl tento starší repertoár probratrskými tiskárnami zakořeněn, dokládá bordura, v níž se krom mořských panen u nás poprvé objevuje Fides s eucharistickým kalichem a hostií jakožto významový protějšek sv. Petra s klíči.¹⁵ Bordury zobrazující v postranních edikulách křesťanské Ctnosti došly pak velké obliby u manýristických výtvarníků i tiskařů. Některé ikonografické a heraldické motivy Hadových bordur přímo souvisejí se saskou reformací, v jejímž okruhu byly původně šířeny.¹⁶ Tam, kde bylo potřeba, se sáhlo po drobné aktualizaci změnou iniciál na signetovém štítku ve spodní části štočku.¹⁷

Pozornost mezi německým importem upoutá zejména bordura s Kristem ukřižovaným mezi dvěma lotry. Je to jedna ze čtyř kopií německého Mistra Jákobova žebříku (Meister der Jakobsleiter),¹⁸

13 Tento typ bordury známe až z produkce Jana Kantora Hada, ale s ohledem na její totální vyčerpání nelze vyloučit, že se do Prahy dostala již dříve, viz *Vinice v jakém položení má býti*, Praha, Jan [Kantor] Had [1545–1547] (*Knihopis* 16561 a 16562), fol. A1a; *Preces latině česky a jiní náboženství počátkové*, Praha, Jan Kantor Had [1550–1555] (*Knihopis* AD), fol. A1a.

14 I takto koncipovaná bordura se ovšem nacházela v Hadově importu z Německa, viz promluvu Carlo Capello, *Ad Hieronimum Pisaurium et Laurentium Bragadinum sermo secundus*, Praha, Jan Had 1537 (*CizBoh*), fol. A1a. Bordura později přešla opět na Kantora, viz Jan Hus, *Provázek třípramenný*, [Praha], Jan Kantor Had 1545 (*Knihopis* 3263), fol. A1a. Obdobně koncipovanou borduru přivezl ze svých cest do Norimberka též Jan Chocenský, viz Křišťan z Prachatic, *Lékařské knížky z mnohých knih lékařských vybrané*, Praha, Jan Chocenský 1544 (*Knihopis* 4588), fol. A1a bordura s mořskou pannou mezi dvěma ptáky nahoře, po bocích bohaté vegetativní žerdě, dole dva putti přidržující štítek s polopostavou rytíře, nad štítkem iniciály „I C H“ (čti I CH čili Ioannes Chocensis). Bordura přešla později na Kantora, viz Jan Černý, *Počínají se knížky o rozličných vodách*, [Praha, Jana Kantor Had 1550–1573] (*Knihopis* 5509), fol. A1a, kde iniciály nutno číst opět „I C H“ čili Ioannes Cantor Had.

15 Ioannes Chrysostomus, S., *Tento spis nyní ukazuje, co dobrého dobrý a věrný člověk od Pána Boha nabývá, když hodně Tělo a Krev Boží přijímá*, [Praha, Jan Kantor Had] 1545 (*Knihopis* 3584), fol. A1a.

16 Philipp Melanchthon, *Consilium de moderanda controversia super articulis religionis praecipuis*, Praha, Jan Had 1536 (*CizBoh*), fol. A1a s erbem saského kurfiřta Jana Bedřicha. Bordura později přešla na Kantora, viz *Nový zákon*, Praha, Jan Kantor Had 1545 (*Knihopis* 17103), fol. A1a.

17 Jan z Chocně, *O krvi pouštění žilami i baňkami*, Praha, Jan Had 1538 (*Knihopis* 3470 a 6943 omylem anonymně), fol. A1a iniciály původního vlastníka F P (Friedrich Peypus) změněny na I P (Iohannes Coluber neboli Had).

18 Martin Luther, *Deudsch Catechismus*, Wittenberg, Georg Rhau 1529 (VD 16 L 4339). Rhau užíval tuto borduru 1527–1541. O Mistru Jákobova žebříku viz Hildegard Zimmermann, *Beiträge zur Bibelillustration des 16. Jahrhunderts. Illustrationen und Illustratoren des ersten Luther-Testaments und der Oktav-Ausgabe des Neuen*

kteřá u nás tou dobou kolovala. První verzi vlastnil Jan Had.¹⁹ Druhou, o málo menší, s odlišným architektonickým portálem a vřezaným letopočtem „1528“ užíval Pavel Severin z Kapí Hory.²⁰ Třetí, nejrozměrnější verzi si v Norimberku opatřil Jan Günther²¹ a čtvrtou disponoval ještě na začátku 17. století litoměřický probošt Jan Sixt z Lerchenfelsu (šlo o zvětšenou kopii Güntherovy verze).²² Všechny v Čechách užívané štočky tohoto Ukřižování na rozdíl od originálu postrádají však Lutherův symbol, totiž medailon se srdcem a křížem umístěnými na růži.²³ Ten spolu s Melanchthonovou devízou (Povýšení hada v medailonu) přichází na jiné borduře, vytvořené snad Hansem Brosamerem, kterou si opět v Německu z druhé ruky zajistil Jan Kantor Had.²⁴ Podobný symbol, totiž štítek s růží v doprovodu se štítkem nesoucím zkřížené klíče, přichází o málo později na jiné borduře, jejíž alegorická náplň zůstává zatím nerozřešena. Poněvadž tu máme před sebou pořád ještě raný domácí projev

Testaments in Mittel-, Nord- und Westdeutschland, Straßburg 1924 (repr. 1973).

- 19 *Léto milostivé a List božských odpustkův*, [Praha, Jan Had] 1541 (*Knihopis* 4813), fol. A1a. Bordura později přešla do majetku tiskaře Jana Chocenského, viz Jan z Křechoře, *Medium salutaris doctrine cuilibet*, Praha, Jan Chocenský (apud Aureum anulum) 1543 (*CizBoh*), fol. A1a.
- 20 Anton Corvinus, *Rozjímání o umučení Krista Pána*, Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1541 (*Knihopis* 1625), fol. A1a.
- 21 Urbanus Rhegius, *Rozmlouvání o krásném kázání*, Prostějov, Jan Günther 1545 (*Knihopis* 14825), fol. <ia>. Pak bordura přešla do Melantrichova majetku, viz Urban Rhegius, *Katechesis*, Praha, Jiří st. Melantrich z Aventinu 1547 (*Knihopis* 14817). Později týmž tiskářem bordura užita ještě v díle *Život Adamův*, Olomouc, Jan Günther 1564 (*Knihopis* 17598).
- 22 Jan Sixt z Lerchenfelsu, *Trino et uni laus, honor, virtus, gloria, triumphus et victoria ... Divi Ferdinandi Austriaci: ejus nominis Romanorum imperatoris, secunde secundi*, Litoměřice, Jan Sixt z Lerchenfelsu 1626 (*CizBoh*), fol. A2b.
- 23 Voit (pozn. 7), I, s. 578–579, reprodukuje originál Mistra Jákovova žebříku a kopie u Melantricha, Günthera a Sixta.
- 24 Augustinus Aurelius, S. (Pseudo), *Enchiridion*, [Praha], Jan Kantor Had 1546 (*Knihopis* 876 a omylem 6039), fol. A1a bordura 116 x 75? v rámečku vpravo odstřiženém. Přetištěna též v: Hieronymus, S., *Žaltář krátce složený*, [Praha, Jan Kantor Had 1546] (*Knihopis* 2996 s nepřesným popisem titulní bordury). Správný popis zní: Dům s nápadným tympanonem napaden zleva Saulovými bičící, napravo po cihlové stěně spouští Míkol muže Davida, vlevo dole v medailonu na růži srdce (avšak bez kříže) jakožto Lutherův symbol a vpravo dole jakožto symbol Melanchthonův Povýšení hada. Borduru popsala Mirjam Bohatcová, Hayd-Haden-Had: Tři jména jednoho tiskaře?, *Bibliotheca Strahoviensis* 1, 1995, s. 85. Borduru reprodukuje Heimo Reinitzer, *Biblia deutsch. Luthers Bibelübersetzung und ihre Tradition*, Wolfenbüttel 1983, s. 159. Röttinger 84, č. 67 eviduje s jiným biblickým zakotvením a rozměrem 116 x 84 jako práci Erharda Schöna pro *Čtení a epištoly nedělní postní*, Nürnberg, Friedrich Peypus 1533 (*Knihopis* AD), fol. A1a..

takřečené plující bordury, zajisté můžeme uvažovat opět o německé provenienci.²⁵

Od konce třicátých let nám Norimberk poskytl ještě další biblické bordury. První představuje Mojžíše přebírajícího desky Desatera s dílčím vyobrazením Árona a Mojžíše vyhánějící přestupníky Božího zákona.²⁶ Je to originální práce Erharda Schöna zpracovávající reformační námět Zákon a Milost, užitý již 1529 Lucasem Cranachem st. Z majetku Leonharda Milchtalera přešla na jeho nevlastního syna Jana Günthera, který ji dvakrát užil v Norimberku a pak vyvezl na Moravu.²⁷ Propracovanější varianta tohoto Cranachova námětu žila ještě koncem čtyřicátých let,²⁸ kdy nahého muže směřujícího do tlamy pekelné nahradili mnich, biskup a papež hořící v pekle. Toto téma, zasunuté až do levého spodního rohu bordury, bylo možno lehce přehlédnout, a proto se také asi udrželo na kopii zařazené k počátku Jeronýmovy předmluvy české Bible Bartoloměje Netolického a Jiřího Melantricha 1549.²⁹ Na Moravu se dostala též splendidní bordura Hanse Schäufeleina, zpracovaná přímo pro jazykově českou *Bibli norimberskou*.³⁰ Nahoře představuje vzkříšeného Krista triumfujícího nad ďáblem a smrtí a dole má ve dvou řadách polopostavy dvanácti proroků. I tento původně Milchtalerův štoček se dostal na Moravu díky Güntherovi.³¹

25 Isidorus, S., *Knížka velmi utěšená*, Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 1549 (*Knihopis* 3390), fol. A1a, a Friedrich Nausea, *Křesťanská modlitební knížka*, Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 1550 (*Knihopis* 6095 ČD), fol. A1a.

26 [Nový zákon], Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1538 (*Knihopis* 17102, VD 16 B 4586), fol. 1a, a Georg Rhau, *Die zwelff Hauptartickel des christlichen Glaubens*, Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1539 (VD 16 R 1708, Röttinger 92–94, č. 77/1), fol. A1a. O ikonografické náplni bordury blíže Gerhard Kiessling, *Die Anfänge des Titelblattes in der Blütezeit des deutschen Holzschnitts (1470–1530)*, *Buch und Schrift* III, 1929, s. 9–45, zvl. s. 23.

27 *Starý zákon [Pentateuch]*, Nürnberg, Jan Günther 1541 (*Knihopis* 17137, VD 16 neuvádí), fol. A1a, a Georg Rhau, *Dvanácte artikuluov víry křesťanské*, [Nürnberg], Hans [= Jan] Günther 1542 (*Knihopis* 2151, VD 16 neuvádí), fol. A1a. Na Moravě se bordura objevuje až později v: Johannes Josquinus, [(pseudo?), Jan Boleslavský], *Muzika, to jest Zpráva k zpívání náležitá*, [Olomouc, Jan Günther] 1561 (*Knihopis* 3630 ČD), fol. A1a.

28 Např. VD 16 B 2712 (z roku 1541) a VD 16 ZV 1479 (z roku 1549).

29 [Bible Netolického]. Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 1549 (*Knihopis* 1101), fol. A4b.

30 Röttinger 95.

31 [Bible norimberská], Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1540 (*Knihopis* 1100), fol. *1a a fol. AA4a; Tomáš Bavorovský, *Postila česká*, Olomouc, Jan Günther 1557 (*Knihopis* 1005), fol. 134a. Naopak bordura Hanse Springinkleeho se sv. Jeronýmem klečícím v cele před křížem, která byla na fol. *2a české Bible norimberské převzata z latinské Bible nakladatele Kobergera (Lyon 1520), se k nám nedostala.

Norimberský export se však neomezoval pouze na knižní dekor. Jen díky tamním grafikům jsme totiž mohli ilustracemi obsazovat všechny české biblické tisky, dílčí Testamenty, epištoly i evangelia, a to až do roku 1570, kdy Melantrich v Praze pověřil Francesca Tertia a Floriana Abela vytvořením prvního domácího ilustračního cyklu. Z norimberských umělců na prvním místě stojí už vzpomenutý **Erhard Schön**³² (přešly k nám ilustrace augsburské Steinerovy Bible 1534,³³ Peypusova Starého zákona 1524,³⁴ Peypusova Nového zákona 1534,³⁵ dále cyklus sedmi planet³⁶ a štočky pořízené nově pro český překlad Rhauova spisu Dvanácte artikuluov³⁷), **Hans Schäufelein** a **Hans Springinkle**³⁸ (oba pracovali pro českou Norimberskou bibli 1540,³⁹ Springinkle nadto 1520–1521 vytvořil cyklus 12 apoštolů ze sedmi štočků⁴⁰ či další jednotliviny, např. značené Kristovo narození⁴¹), dále **Hans Sebald**

32 Voit (pozn. 7), II, s. 794–795, zde další literatura.

33 VD 16 B 2691: originální štočky Starého zákona ca 48 x 56 převzaty do: [*Bible norimberská*], Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1540 (*Knihopis* 1100, VD 16 B 2870, *Röttinger* 85–86, č. 70/2–12, 14, 16–21 a 94–95, č. 1–3) a do: *Starý zákon* [*Pentateuch*], Nürnberg, Jan Günther 1541 (*Knihopis* 17137, VD 16 neuvádí, *Röttinger* neuvádí). Originální štočky Steinerovy Bible 1534 (čtyři evangelisté ca 48 x 57) byly vyvezeny Güntherem na Moravu: *Nový zákon*, Prostějov, Jan Günther 1549 (*Knihopis* 17104); *Nový zákon*, Olomouc, Jan Günther 1555 (*Knihopis* 17106); *Epištoly a evangelia nedělní i sváteční*, Olomouc, Jan Günther 1561 (*Knihopis* 2261); Pavel Aquilinas, [*Modlitby pobožné z epištol a na evangelia celého roku*], Olomouc, Jan Günther 1564 (*Knihopis* 240).

34 VD 16 B 2677: [*Bible norimberská*], Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1540 (*Knihopis* 1100, VD 16 B 2870, *Röttinger* 61–63, č. 34/9).

35 *Nový zákon*, Nürnberg, Friedrich Peypus 1534 (*Knihopis* 17100, VD 16 B 4585, *Röttinger* 87, č. 71/1–5). Štočky čtyř evangelistů 64 x 47 přešly do: [*Bible norimberská*], Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1540 (*Knihopis* 1100, VD 16 B 2870) a pak byly Güntherem vyvezeny na Moravu: Johann Spangenberg, *Postila česká*, Prostějov, Jan Günther 1546 (*Knihopis* 15575).

36 Johann Regiomontanus, [*Temporale o přirozeném vlévání hvězd*], Olomouc, Jan Günther 1558 (*Knihopis* 4601, *Röttinger* 204, č. 300/1–7).

37 Georg Rhau, *Dvanácte artikuluov víry křesťanské*, [Nürnberg], Hans [= Jan] Günther 1542 (*Knihopis* 2151, VD 16 neuvádí, *Röttinger* 96–97, č. 79/1–9). Tyto štočky pašijového cyklu ca 68 x 54 byly vyvezeny Güntherem na Moravu: Johann Hoffmeister, *Postila česká*, Prostějov, Jan Günther 1551 (*Knihopis* 3104); [*Modlitby nábožné*, (Prostějov, Jan Günther) 1553] (*Knihopis* 5841), a Tomáš Bavorovský, *Postila česká*, Olomouc, Jan Günther 1557 (*Knihopis* 1005).

38 Voit (pozn. 7), II, s. 789–790 a 830–831, zde další literatura.

39 VD 16 B 2597: [*Bible norimberská*], Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1540 (*Knihopis* 1100, VD 16 B 2870, *Röttinger* 95, č. 78).

40 Georg Rhau, *Dvanácte artikuluov víry křesťanské*, [Nürnberg], Hans [= Jan] Günther 1542 (*Knihopis* 2151, VD 16 neuvádí, *Nagler* 3, 646, č. 5).

41 Friedrich Nausea, *Křesťanská modlitební knížka*, Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 1550 (*Knihopis* 6095), fol. 109a Kristovo narození, vpravo na schodech

Beham⁴² (z Lutherova překladu Nového zákona 1526⁴³ byly pro české Nové zákony 1534 a 1538 pořízeny nesignované kopie, pro Starý zákon 1541 vznikla nesignovaná kopie⁴⁴ a jeden signovaný štoček z roku 1530 byl užit až 1561⁴⁵), **Niklas Stör**⁴⁶ (přešly k nám některé ilustrace Lufftovy wittenberské Bible 1530⁴⁷ a Peypusovy norimberské Bible 1530⁴⁸) a nakonec anonym pracující v Norimberku během třicátých let, pojmenovaný Evou Šefčákovou **Mistr z okruhu Schöna a Sprin-ginkleeho**⁴⁹ (několik desítek štočků přivezl Jan Günther na Moravu a zde je otiskoval až do šedesátých let).⁵⁰

Většinu tohoto importu tvoří námětově a kompozičně typizované, konfesně nevyhraněné štočky christologických cyklů. Hledáme-li v této sféře vliv reformace, musíme sledovat spíše cykly vážící se ke Zjevení sv. Jana. Pražský *Nový zákon* 1513 má osm obrazů Apokalypsy převzatých

tři stojící postavy, pod nimi „HSK“ a totéž v: *Nový zákon*, Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 1551 (*Knihopis* 17105).

42 Voit (pozn. 7), I, s. 97, zde další literatura.

43 VD 16 B 4369: *Nový zákon*, Nürnberg, Friedrich Peypus 1534 (*Knihopis* 17100, VD 16 B 4585) a [*Nový zákon*], Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1538 (*Knihopis* 17102, VD 16 B 4586, *Pauli* 21–25, č. 258–674). V nově pořízených kopiích přešly do: [*Nový zákon*], Praha, Jan Had 1538 (*Knihopis* 17101). Stránkový přetisk pořídil Jan Kantor Had 1545 (*Knihopis* 17103).

44 *Starý zákon* [*Pentateuch*], Nürnberg, Jan Günther 1541 (*Knihopis* 17137, VD 16 neuvádí), fol. y3a Izaiáš stojící nad městem, na obloze měsíc a hvězdy.

45 Johannes Josquinus [(pseudo?): Jan Boleslavský], *Muzika, to jest Zpráva k zpívání náležitá*, [Olomouc, Jan Günther] 1561 (*Knihopis* 3630), fol. A1b sv. Sebald nebo sv. Jakub Větší s holí a knihou stojící na kulatém podstavci v klenutém interiéru, vpravo nahoře „1530 HSP“.

46 Voit (pozn. 7), II, s. 845, zde další literatura.

47 VD 16 B 4400: originální štočky 25 x 25 převzaty do [*Nový zákon*], Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1538 (*Knihopis* 17102, VD 16 B 4586, *Röttinger* 233, č. 7/1–6) a v kopiích přešly do: [*Nový zákon*], Praha, Jan Had 1538 (*Knihopis* 17101). Stránkový přetisk pořídil Jan Kantor Had 1545 (*Knihopis* 17103).

48 VD 16 B 2597: originální štočky 48 x 58 převzaty do: [*Bible norimberská*], Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1540 (*Knihopis* 1100, VD 16 B 2870, *Röttinger* 230–232, č. 5/1–46 a 234, č. 8, 1–3).

49 Eva Šefčáková, *Drevené štočky. Zbierka Historického múzea Slovenského národného múzea v Bratislave*, Bratislava 1998, s. 39–40.

50 Johann Spangenberg, *Postila česká*, Prostějov, Jan Günther 1546 (*Knihopis* 15575); *Nový zákon*, Prostějov, Jan Günther 1549 (*Knihopis* 17104); [*Modlitby nábožné*], Prostějov, Jan Günther 1549 (*Knihopis* 5840 ČD); Johann Hoffmeister, *Postila česká*, Prostějov, Jan Günther 1551 (*Knihopis* 3104); *Nový zákon*, Olomouc, Jan Günther 1555 (*Knihopis* 17106); Tomáš Bavorovský, *Postila česká*, Olomouc, Jan Günther 1557 (*Knihopis* 1005); *Kancionál český*, Olomouc, Jan Günther 1559 (*Knihopis* 3718 ČD); *Epistol y a evangelia nedělní i sváteční*, Olomouc, Jan Günther 1561 (*Knihopis* 2261); Pavel Aquilinas, [*Modlitby pobožné z epistol a na evangelia celého roku*], Olomouc, Jan Günther 1564 (*Knihopis* 240).

z pražského *Nového zákona* 1497–1498.⁵¹ Nikoli u celého cyklu, ale zatím pouze u Zjevení lze doložit odvozenost z ilustrací Kobergerovy norimberské Bible 1483.⁵² Na obraze Čtyř apokalyptických jezdců mizí v tlamě pekelné nejen dvě postavičky králů, ale i kardinál.⁵³ Ještě otevřeněji se vyjádřil 1506 neznámý ilustrátor Bible benátské,⁵⁴ kde přichází zjednodušená výpůjčka ze čtvrtého listu Dürerovy Apokalypsy: pod čtyřmi jezdci tlama pekelná polyká papeže – tuto narážku nelze vysvětlit jinak, než že čeští objednavatelé Bible chtěli vyjít vstříc i radikálnějším vrstvám domácích utrakvistů – štočku bylo jistě přiřknuto významnější poslání nežli všem ostatním, protože byl toutéž tiskárnou užit ještě v paralelně tištěném eschatologickém spisku o čtyřech posledních věcech člověka.⁵⁵

Plzeňský *Nový zákon* 1527 od tiskaře Pekka má ve Zjevení dvacet poměrně jednoduchých anonymních obrazů.⁵⁶ Kdyby se nad nevěstkou babylonskou nevznášel ve vzduchu křížek (fol. ii4b), byly by jinak bez viditelnějších protiřímských projevů. Tato konfesní neutralita se dobře hodila pražskému oficiálnímu tiskaři Bartoloměji Netolickému, který pět obrazů 1542 oživil, ovšem s tím, že problematický křížek nechal vyradovat (fol. P2a).⁵⁷

První vydání Severinovy Bible provází u Zjevení jednadvacet ilustrací monogramisty EWA z roku 1528.⁵⁸ Už v této prvotině se projevují výtvarné rysy pozdějšího Severinského ateliéru, totiž jednotný kresebně lineární styl, zdařilá práce s figurou zasazenou do minimálně naznačeného pozadí, charakteristické ztvárnění obličejových partií (zejména očí) a lehká uměřená šrafura. Monogramista EWA vyšel zřejmě z norimberské školy Erharda Schöna, a proto nepřekvapí, že celý cyklus je kompozičně blízký Schönově Apokalypse pro Gutknechtův tisk Lutherova překladu Nového zákona 1527.⁵⁹ Tři štočky přechoval tiskař Ondřej Kubeš až do roku 1544.⁶⁰ Ačkoli monogramista působil

51 *Knihopis* (dodatky – Prvotisky) XLV.

52 GW 4303.

53 *Nový zákon*, Praha [Tiskař Pražské bible] 1513 (*Knihopis* 17095), fol. pp8b.

54 [*Bible benátská*], Venezia, Peter Liechtenstein 1506 (*Knihopis* 1097), fol. Ll4a–9a.

55 *Knížky tyto slovú Zrcadlo*, Venezia, [Peter Liechtenstein] 1506 (*Knihopis* 17448), fol. c7a.

56 *Nový zákon*, Plzeň, Jan Pekk 1527 (*Knihopis* 17098), fol. 202a–223b.

57 Jan z Příbramě, *Počínají se Knihy o zarmútceních velikých církve svaté*, Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 1542 (*Knihopis* 3482), fol. O2b–Q3b.

58 [*Bible Severinova*, 1. vyd.], Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1529 (*Knihopis* 1098), fol. OO7a–PP7b. K monogramistovi EWA srov. Nagler 2, 1816.

59 VD 16 B 4376. Jeden z obrazů Schönova cyklu (apokalyptická šelma) byl převzat do: Thomas Kirchmeyer, *Tragedy nová Pammachius jméno mající*, Nürnberg, Christoph Gutknecht 1546 (*Knihopis* 6009), fol. K2a.

60 Martin Luther, *Kázání vojenské*, [Praha, Ondřej Kubeš] 1544 (*Knihopis* 5111), fol. A1a, A1b a A4b.

pro Pavla Severina z Kapí Hory až do roku 1542, u druhého vydání Severinovy *Bible*⁶¹ nastala změna – přišly sem věrné kopie ilustrací německojazyčného Lutherova překladu bible pro Lufftovo vydání ve Wittenbergu 1534.⁶² Originály byly původně přiřítány monogramistovi MS, ale nyní jsou dle dobových svědectví považovány za práci Cranachova ateliéru, v němž několikrát podepsaný MS pravděpodobně pracoval.⁶³ Apokalypsa obsahuje 26 kostýmně pojatých obrazů (oproti předchozímu Severinovu vydání přibylo několik jednotlivých ilustrací sedmi troubících andělů). Motivy zaměřené silně protipapežsky se nacházejí na fol. CC6a, CC8b a DD1a (tiára na hlavě šelmy oproti originálu zkrácena v české verzi tak, jak to už udělal sám Cranach při vydání zvaném *Dezember-Testament* 1522,⁶⁴ ale zásah je retušován šrafurou). Pak celý cyklus nacházíme opět pohromadě ve třech Melantrichových českých *Biblich* 1549–1560/61, v nichž je krycí šrafura patnáctého obrazu naopak odstraněna a dodatečné zkrácení tiáry zcela přiznáno nápadně bílým místem.⁶⁵

Apokalypsa Peypusova norimberského Nového zákona 1534 čítá 21 obrazů.⁶⁶ Jsou to Schönova volná zpracování wittenberského biblického cyklu Lucase Cranacha st. pro takzvaný Lutherův *September-Testament* 1522.⁶⁷ Na třetím obraze s apokalyptickými jezdci je vpravo dole v tlamě pekelné pouze obvyklá hlava krále. Cyklus přešel do norimberského Nového zákona 1538⁶⁸ a do Bible norimberské 1540⁶⁹

61 [Bible Severinova, 2. vyd.], Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1537 (*Knihopis* 1099), fol. BB7a-DD2b.

62 VD 16 B 2694.

63 Philipp Schmidt, *Die Illustration der Lutherbibel 1522–1700*, Basel 1977, s. 179, a Joachim-Felix Leonhard, *Biblia: Deutsche Bibeln vor und nach Martin Luther*, Ausstellung der Universitätsbibliothek Heidelberg vom 15. Dezember 1982 bis 26. Februar 1983, Heidelberg 1982, s. 196.

64 VD 16 B 4319.

65 [Bible Netolického – Melantrichova, I. vyd.], Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic – Jiří st. Melantrich z Aventinu 1549 (*Knihopis* 1101), fol. E1b. Se stejným cyklem i stejnou razurou obsadil Melantrich ještě své první a druhé vydání Bible. Pak byl cyklus 1561 prodán nástupcům Marka Scharffenberga, kteří s ním beze změn vypravili první polský biblický tisk *Biblia, to jest księgi Starego i Nowego zakonu* (Kraków 1561, Kraków 1575, Kraków 1577), zvaný též Bible Leopoldy.

66 *Nový zákon*, Nürnberg, Friedrich Peypus 1534 (*Knihopis* 17100, VD 16 B 4585, *Röttinger* 87–88, č. 7/6–26).

67 VD 16 B 4318.

68 [Nový zákon], Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1538 (*Knihopis* 17102, *Röttinger* 92–94, č. 77 neuvádí), fol. p8b–t6b.

69 [Bible norimberská], Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1540, fol. 2.97^b–2.104^b (*Knihopis* 1100, *Röttinger* 94–96, č. 78 „Die 21 apokalyptischen Bilder aus dem Nowy zakon von 1534“). Röttingerova názoru se přidržuje autorka hesla Bible Anna

a pak byl Güntherem převezen na Moravu.⁷⁰ Konečně zmiňme ještě jednu ilustraci otištěnou mimo biblický cyklus Zjevení. Na rubu titulního listu jedné z bratrských konfesí se ocitla Žena sluncem oděná⁷¹ – je to velmi jemná, ale zjednodušená kopie devátého listu Apokalypsy od Albrechta Dürera.

Dalším žánrem knižní ilustrace, který sloužil reformačním účelům, byl portrét. Několikrát zmíněný Erhard Schön vytvořil kolem roku 1520 dřevořezový portrét Jana Husa.⁷² V mladší kopii ho nacházíme na textově-obrazovém jednolistu nadepsaném *Jan Hus mučedlník Boží, který kázal v Čechách s. Čtení*. Hus je zobrazen v celé postavě z pravého profilu. Má dlouhý plášť, špičatou bradku a baret. Jednolist během čtyřicátých let opustil dílnu norimberského tiskaře Hanse Guldenmunda, který do Čech zajížděl s grafickými listy obchodovat už 1513.⁷³

Sféra portrétní byla tuším jedinou, v níž se domácí ilustrace nava-
zující na starší tradici mohla obejít bez norimberského importu. Vzpome-
meňme přece katolickou tendenčnost Silviovy *Kroniky české* z roku
1510, již překladatel a tiskař Mikuláš Konáč neotupil pouze literární
úpravou, ale též zařazením tří významných ilustrací do portrétního
cyklu takzvaného **Mistra cihlového pozadí**. Šlo o vyobrazení Jana
Husa na hranici, slepého Jana Žižky v čele vojáků a o výjev přijímání
z kalicha.⁷⁴ Ilustrace navazovaly na starší zobrazovací schémata známá
dnes z Litoměřického graduálu,⁷⁵ Jenského kodexu⁷⁶ a z tzv. Dodatků
k ilustrovanému Pasionálu (Praha 1495, nebo po 1495).⁷⁷ Zatímco Žiž-
kův portrét se během 16. století v tištěné knize objevil později pouze je-

Císařová-Kolářová v *Knihopisu* 1100, s. 70a. Totožnost cyklu v *Novém zákoně* 1538 a *Norimberské bibli* 1540 je však očividná a navíc ji prokazují i stejná poru-
šení okrajů štočků.

70 *Nový zákon*, Prostějov, Jan Günther 1549 (*Knihopis* 17104), fol. 350a–373b.

71 *Počet z viery a z učenie křesťanského králi Jeho Milosti v Vidni podaný* [Litomyšl, Alexandr Oujezdecký] 1536 (*Knihopis* 1599), fol. A1b.

72 Röttinger 192, č. 281.

73 Antonín Matějček – Zdeněk Václav Tobolka, *Dřevorytový list Hanse Guldenmun-
da z doby kolem r. 1540*, Praha 1930, s. [4] citováno dle Josef Baader, Beiträge zur
Kunstgeschichte Nürnbergs, *Jahrbücher für Kunstwissenschaft* II, 1869, s. 51, tuto
informaci však postrádá.

74 Pius II., papa, *Česká kronika*, Praha, Mikuláš Konáč z Hodíškova 1510 (*Knihopis*
13884), fol. F6a, 61a, H3b.

75 Karel Stejskal – Petr Voit, *Iluminované rukopisy doby husitské*, Praha 1991, s. 68
a obr. 96, 101 (Husovo upálení).

76 Milada Homolková – Milada Studničková – Petra Mutlová, *Přepis textu Kode-
xu s ikonografickým komentářem*, in: *Jenský kodex – komentář*, (ed. Marta Vacu-
línová), Praha 2009, s. 138 a 169 (Husovo upálení a Žižka v čele vojáků).

77 Kamil Boldan, *Takzvaný Jenský dodatek k Pasionálu*, in: *Jenský kodex – kome-
ntář*, (pozn. 76), s. 69–71 (Husovo upálení).

denkrát (viz níže), Husovy podobizny byly přece jen častější, a pokud později jejich zařazování znemožňovala cenzura, pronikaly alespoň jakožto výtvarný motiv do iniciál.⁷⁸

Zůstaneme-li ještě u Konáče, pak v souvislosti s vyobrazením Jana Husa nesmíme pominout tiskařův signet, zpracovávající výtvarný námět frekventovaný už od 14. století. Bolestný Kristus u paty kříže tu zachycuje krev do kalicha a vedle stojící Jan Hus, opatřený iniciálami „M.H.“, ukazuje Konáčovi, miniaturizovanému na místě někdejšího středověkého donátora, cestu ke Kristu. Tuto tiskařskou značku, výmluvně svědčící o majitelově smýšlení, známe jednak s vřezaným leto počtem „1520“⁷⁹ a jednak bez leto počtu.⁸⁰ Doposud však uniklo pozornosti, že téměř po dvaceti letech se štoček spolu s dalším vybavením Konáčovy tiskárny dostal do majetku pražského lékaře, univerzitního mistra a příležitostného utrakvistického tiskaře Jana Chocenského, kde byl rozpůlen⁸¹ a část odtud přešla k Janu Kantoru Hadovi.⁸²

Zatímco Husovy menší i rozsáhlejší spisy byly u nás – na rozdíl od ciziny – tištěny bez autorova domnělého portrétního a nanejvýše si vystačily s vyobrazením bezpříznakového kazatele,⁸³ pro jiná díla, především Písně chval božských, existoval od přelomu třicátých a čtyřicátých let zobrazovací typ, těžící z Schönova–Guldenmundova zpracování a vyšlý ze **Severinského ateliéru**.⁸⁴ Představoval Husovu polopostavu opět z pravého profilu se špičatou bradkou a baretem, umístěnou v renesanční sloupové architektuře u čtenářského pultu s knihou v ruce a Du-

78 Sebastian Münster, *Kozmografia česká*, Praha, Jan Kosořský z Kosoře 1554 (*Knihopis* 5969), zde akantové písmeno N s polopostavou čtoucího Jana Husa, které Kosořský vpašoval do textu dvacetkrát (sic!), ovšem až od fol. 146b. Iniciala byla vytvořena už pro *Písně chval božských* tiskaře Pavla Severina z Kapí Hory 1541 (*Knihopis* 12856).

79 Jan Hus, *Dvanácti článkuo víry křesťanské obecné výkladové*, Praha, Mikuláš Konáč z Hodiškova 1520 (*Knihopis* 3266), fol. s6b.

80 Joannes de Capua, *Pravidlo lidského života*, Praha, Mikuláš Konáč z Hodiškova 1528 (*Knihopis* 1124), fol. VIIb.

81 Pavel Bydžovský, *Tento spis ukazuje*, [Praha, Jan Chocenský] 1543 (*Knihopis* 1396), fol. A1a s pravou částí Konáčova signetu, z něhož byly Husovy iniciály a Konáčův erb vyradovány.

82 Pavel Bydžovský, *Knížky o přijímání Těla a Krve*, [Praha, Jan Kantor Had po 1550]. (*Knihopis* 1393), fol. E5a s levou částí Konáčova signetu.

83 Jan Hus, *Dvanácti článkuo víry křesťanské obecné výkladové*, Praha, Mikuláš Konáč z Hodiškova 1520 (*Knihopis* 3266), fol. A1a titulní dřevořez s kazatelem promlouvajícím z kazatelny.

84 Petr Voít, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí (severinsko-kosořská dynastie 1488–1557)*, Praha 2013, s. 258–346. – Idem, Hájková Kronika česká jako dílo českého knihtisku, in: Václav Hájek z Libočan, *Kronika česká*, Jan Linka (ed.), (v tisku).

chem svatým nad hlavou.⁸⁵ Titulní strana prvního vydání bratrského Rohova kancionálu 1541 přichází se zvláštním typem figurální bordury, v níž mezi zpívajícím sborem můžeme s jistou dávkou fantazie rozpoznat opět Jana Husa.⁸⁶ Frekvence Husových portrétů během první poloviny 16. století se vyčerpává medailonem v Kuthenově Kronice 1539, zařazeným do knihy v těsném doprovodu Jeronýma Pražského a Jana Žižky.⁸⁷ Do druhého, tematicky ujednoceného latinského vydání (*Catalogus ducum*), uspořádaného 1540 pro zahraniční publikum, tato trojice už převzata nebyla.⁸⁸ Alespoň Jeronýmův medailon se však uchránil a 1542–1544 byl v majetku Jana Chocenského.⁸⁹

Portréty Martina Luthera souvisejí pouze s první vlnou českých překladů Lutherových drobnějších traktátů během let 1521–1523. Jejich tvůrce, pozoruhodně vyspělý figuralista, který tou dobou vytvářel titulní dřevořezy zejména pro Pavla Severina v Praze a Pavla Olivetského v Litomyšli, si s ohledem na typicky minuciézní stínování zaslouží zástupné jméno **Mistr jemné šrafury**. Jeho knižní grafiky jsou charakteristické tím, že nevystupují jako pouhý výtvarný znak, ale jsou tematicky zakotveny přímo v textu. Většina Lutherových portrétů však byla opatrnicky otiskována až na rub titulního listu anebo dovnitř knihy. K nejstarším patří Luther jako augustiniánský mnich s knihou a Duchem svatým nad hlavou.⁹⁰ Je to volná, zrcadlově obrácená kopie dřevořezu Hanse Baldunga Griena, uveřejněná poprvé ve Štrasburku u Johanna Schotta 1521.⁹¹ K nesporným portrétům patří dále Luther pálicí knihy⁹² a konečně Luther s Duchem svatým nad hlavou, poslem

85 Anton Corvinus, *Vejkłady na Čtení nedělní*, Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1539 (*Knihopis* 1626) fol. A1b s nápisem „IOHA[nne]S HVS“ a letopočet „1539“ na sloupu; *Písně chval božských*, Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1541 (*Knihopis* 12856), fol. A1b v otevřené knize letopočet „1541“; *Písně chval božských*, Szamotuly, Alexandr Oujezdecký 1561 (*Knihopis* 12860), fol. Xxx6a totéž bez letopočtu.

86 *Písně chval božských*, Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1541 (*Knihopis* 12856), fol. A1a s Beránkem a korouhví v oblacích nahoře, po stranách Šalomoun „SAL OMO“ (pod nohama „1541“) a David, dole sbor zpěváků snad se stojícím Husem.

87 Martin Kuthen ze Šprinsberka, *Kronika*, Praha, [Pavel Severin z Kapí Hory] 1539 (*Knihopis* 4628), fol. M4b Hus Jan „IAN. H[us] S. MISTR.“, fol. N1a Jeroným Pražský „IERON S. MISTR“, fol. N1b Žižka Jan „ZIZKA .S. REK.“.

88 Martin Kuthen ze Šprinsberka, *Catalogus ducum*, [Praha, Jan Had] 1540 (*Rukověť* 3, s. 117–118).

89 Petr z Mladoňovic, *Život a skonání slavného mistra Jeronýma*, [Praha, Jan Chocenský 1542–1544] (*Knihopis* 7042), fol. A1a Jeroným Pražský „IERON S. MISTR“.

90 Martin Luther, *Doktor Martin Luther odpověď dává*, Praha [Pavel Severin z Kapí Hory] 1521 (*Knihopis* 5116), fol. A1a, a Martin Luther, *Doktor Martin Luther knihy jest spálil*, Praha [Pavel Severin z Kapí Hory] 1521 (*Knihopis* 5119), fol. B1b.

91 VD 16 ZV 61–62 a Oldenbourg 1985, 125, č. L 191, obr. 188.

92 Martin Luther, *Doktor Martin Luther knihy jest spálil*, Praha [Pavel Severin z Kapí Hory] 1521 (*Knihopis* 5119), fol. B1a.

a vřezaným nápisem „Martin . luter . wittemberský . kazatel“.⁹³ Další dvě vyobrazení, o nichž se zmíníme, nejsou autentická, ale oběznost obličejů jedné ze zobrazených postav by mohla na Luthera přece jen poukazovat: Rozmlouvání pěti mužů u stolu (mezi nimi Luther?)⁹⁴ a Muž sedící s knihou v ruce a muž naproti němu poslouchající (Luther a Lukáš Pražský?).⁹⁵ Lukáš Pražský, biskup Jednoty, by mohl být též zobrazen píšíci vsedě u pulpitu na řezbě Mistra cihlového pozadí.⁹⁶ Přiřadíme-li k těmto dubiózním projevům ještě nepochybné poprsí Jana Calvina, zařazené do českého textu tištěného v Norimberku,⁹⁷ pak jsme knižní portréty domácích i zahraničních reformátorů v česky tištěné knize první poloviny 16. století zcela vyčerpali.⁹⁸

Další tematickou vrstvu reformační ilustrace tvoří satirická vyobrazení papeže. Jedním z nejstarších může být snad švýcarské z roku 1516 či krátce po něm. Vidíme papeže na trůně, pod jehož nohama spočívá lev, vlevo sluneční rytíř bere papežské jablko a vpravo nahá kurtizána s květy ve vlasech stojí na kouli s připoutaným kardinálem líbajícím její nohu. Poněvadž odulý obličej papežův patří nepochybně Lvu X. a skobovitý nos rytíře prozrazuje Františka I., celou scénu můžeme považovat za narážku na konkordát s Francií 1516. Po létech (1521) byl tento štoček přiřazen k otevřenému Listu Jana Přemyslénského,⁹⁹ který v něm odsuzuje neřádné působení utrakvistických kněží. Vůbec přitom nevadilo, že původní smysl ilustrace byl protírímský.

93 Martin Luther, *Spis Martina Luthera z řeči německé v českú přeložený, v němž ukazuje, co se mu při bratřích zdá za pravé a co za pochybné*, [Litomyšl], Pavel Olivetský z Olivetu 1523 (*Knihopis* 5120), fol. A1b.

94 Martin Luther, *Kázání na Desatero přikázání boží*, Praha [Pavel Severin z Kapí Hory] 1520 (*Knihopis* 5110), fol. a1b; Petr Chelčický, *Síť víry*, [Praha, Pavel Severin z Kapí Hory (1521)] (*Knihopis* 3303), fol. A4b, a Jan Přemyslénský ze Žlunic, *List*, [Praha, Pavel Severin z Kapí Hory] 1521 (*Knihopis* 14490), fol. A1b.

95 Lukáš Pražský, *Odpověď bratří na spis Martina Luthera, ..., v němž oznamuje, co by se mu při bratřích vidělo za pravé a co v pochybnosti neb v nesrozumění*, [Litomyšl, Pavel Olivetský z Olivetu] 1523 (*Knihopis* 5026), fol. A1b na hlavici sloupu monogram H.

96 Jan Hus, *Sepsání toto o šesti bludích*, Litomyšl, Pavel Olivetský z Olivetu 1510 (*Knihopis* 3264), fol. A1a (93 x 65 v rámečku), a *Kníeha Ekleziastikus*, Litomyšl, Alexandr Oujezdecký 1539 (*Knihopis* 2188), fol. A1b.

97 Jean Calvin, *Epištoly o věcech tohoto času znáti velmi potřebných*, [Nürnberg, Christoph Gutknecht] 1546 (*Knihopis* 1407, VD 16 C 307), fol. A1a.

98 Jakub Kunvaldský, *Kancionál český*, Olomouc, Jan ml. Olivetský z Olivetu 1576 (*Knihopis* 4619), fol. A1a, kam byly po delší časové přerývce uvedeny na borduru postavy Jana Husa a Martina Luthera.

99 Jan Přemyslénský ze Žlunic, *List*, [Praha, Pavel Severin z Kapí Hory] 1521 (*Knihopis* 14490), fol. B4b dřevorez 126 x 100 v rámečku má na prsou kurtizány monogram M, srov. podobnou značku dřevorezáče až z poloviny 16. století u Naglera 4, 1493.

Pravděpodobně po květnu 1521 vznikl v Německu leták s trojdílným symptomatickým výjevem: v jedné části vidíme bouři s kameny padajícími na zbořeně město, druhá část ukazuje město ozářené kometou s letopočtem „1521“ a třetí předvádí Luthera, který společně s personifikovaným Marsem hrozí mečem králi, kardinálovi a klečícímu papeži, na jehož plášti je opět číslice „21“. Je to bezesporu upomínka wormského ediktu neboli Lutherovy klatby, kterou vydal císař Karel V. Po dlouhém čase tento štoček dospěl do Čech, aby – v odlišném kontextu žánrovém a ideovém – vyzdobil polskou pranostiku na rok 1532 od katolíka Szadka.¹⁰⁰

Pro kulturní vazby Norimberka s českým prostředím je důležitý Guldenmundův tisk veršovaného letáku Hanse Sachse z roku 1527 a nazvaného *Eyn wunderliche Weyssagung von dem Babstumb*.¹⁰¹ Tento leták obsahuje třicetidílný protipapežský obrazový cyklus Erharda Schöna. Pokud víme, do Čech se z něho dostaly dva štočky. První ukazuje lišku sápadící se na kápi papeže klečícího před všemocnou rukou. V Čechách se tato ilustrace dostala do obsahově poněkud odlehlého (protitureckého) kontextu už 1543.¹⁰² Druhý štoček přichází u nás až 1554. O jeho dřívějším osudu doklady nemáme. Představuje papeže s praporcem a knihou sledujícího vpravo nahoře boj holubice s hadem personifikujícím ďábla.¹⁰³ Ač vytržen z původního Sachsova textu, i v nových souvislostech si štoček výjimečně podržel původní význam – zpřítomňoval papeže Klimenta VII.

Dalších devět jednotlivých listů Schönova cyklu užil 1546 norimberský reformační tiskař Christoph Gutknecht jako doprovod protipapežsky útočného díla Thomase Kirchmeyera (Naogeorga) s názvem *Tragedy nová Pammachius jméno mající*.¹⁰⁴ Jde o skutečně významný počín

100 Prokopiades Mikołaj Szadek, *Pronostika krakovská ... k roku Páně 1532*, [Praha?, nebo spíše Litomyšl?, Pavel Olivetský z Olivetu 1532] (*Knihopis* 15882), fol. [*1b] ilustrace a [*5a] s textem: „Protož cierkev křesťanská jako kněžští ouřadové potvornosti a všecken statek duchovní i dědicství překážky a škody vezmou od lidí Marsovi náležejících, kteřížto všetečně o nich ouklady mysliti budou. Ale však Buoh Nejvyšší na ty, kteříž se jemu pravě dověří a veň doufají, nedoupouští nerci-li takového zlého, anobrž že ani vlas z hlavy jich nezhyne.“ Ilustraci reprodukuje Pravoslav Kneidl, *Česká lidová grafika v ilustracích novin, letáků a písniček*, Praha 1983, s. 60.

101 VD 16 W 4642.

102 *Kronika o pohnutí křesťanuov*, [Praha, Jan Chocenský] 1543 (*Knihopis* 4466, Röttinger 70, č. 48/1), fol. A1a.

103 Sebastian Münster, *Kozmografia česká*, Praha, Jan Kosořský z Kosoře 1554 (*Knihopis* 5969, Röttinger 71, č. 48/17), fol. 105b.

104 Thomas Kirchmeyer, *Tragedy nová Pammachius jméno mající*, Nürnberg, Christoph Gutknecht 1546 (*Knihopis* 6009, VD 16 K 1012). K tomu viz Hildegard Zimmermann, K výzdobě norimberského českého vydání Pammachia z roku 1546, *Časopis československých knihovníků*, VII, 1928, s. 5–9, a Karl Heinz Schreyll, *Die Welt des Hans Sachs. 400 Holzschnitte des 16. Jahrhunderts*, Nürnberg 1976,

netoliko v rovině textové, ale též ilustrační. Kromě Schönových ilustrací totiž Gutknecht pro tento účel shromáždil skoro pět desítek štočků jiných, ba i ze soudobých pranostik. Přitom však nelze pominout, že na fol. K4a přichází známá scéna bojového střetu sedláků a papeženců, mezi nimiž stojí kolo Štěstí otáčené Lutherem tak, aby úpící papež byl ponížen.¹⁰⁵ Takovou otevřenost, jaké dosáhl Gutknechtem poskládaný cyklus, na soudobé české a moravské ilustraci, ať už původní nebo kopírované, neobjevíme. Během roku 1546 opustil Gutknechtovu tiskárnu ještě český překlad Melanchthonova apologetického spisu. Jako těsná ilustrace kapitoly O moci klíčů přišel vhod titulní dřvořez Kirchmeyerovy *Tragédie* (liška odnášející papežův klíč).¹⁰⁶ Jiný štoček, představující Pammachia hrajícího si na papeže, se však dostal přímo do Čech. Poněvadž se časem jeho prvotní význam vytratil, konformně zpracované téma papeže čtoucího knihu před draperií přidržovanou dvěma andílky¹⁰⁷ mohlo někdy po bitvě u Mühlberku (duben 1547) bez obav doprovodit český překlad lovaňských artikulů katolického císaře Karla V.¹⁰⁸

Sledujeme-li vedle norimberské ilustrace i dodnes uchované projevy domácí antiřímské satiry, můžeme konstatovat, že se pro ni angažoval vlastně jen Mistr jemné šrafury, jehož řezby vycházely přímo z textu. Vidíme to kupříkladu na satirickém *Listu od papeže Lva* (papež s klérem v pozadí odevzdává poslu dopis, nad nimi Luciper),¹⁰⁹ nebo na Lutherově *Výkladu o Antikristu* (Papež sedící s bulou v ruce, okolo církevní hodnostáři, Luther mezi nimi ukazuje na papeže).¹¹⁰ Proti-

s. 15–31.

105 Kolo Štěstí jakožto kritický poukaz na sociální nerovnost přichází v rámci evropské ilustrace zřejmě vůbec poprvé v českém překladu Petrarky nazvaném *Knihy dvoje o lékařství proti Štěstí a Neštěstí*, Praha [Tiskář Pražské bible] 1501 (*Knihopis* 7049), fol. «ia». Mladší aluze s postavami sedícími na Kole a padajícími do řeky přichází ve spisku Okolek světa, Praha, Jan Kantor Had [1550–1573] (*Knihopis* 6609), fol. A1a s dosud nevyjasněným monogramem HW. Blíže viz Voit (pozn. 7), I, s. 476.

106 Philipp Melanchthon, *Největší a nejpřednější rozdílové mezi ... učením evangelium svatého a mezi tím modlářským papežským učením*, [Nürnberg, Christoph Gutknecht] 1546 (*Knihopis* 5488, VD 16 M 4408, Röttinger 71, č. 48/25), fol. B4a.

107 Thomas Kirchmeyer, *Tragedy nová Pammachius jméno mající*, Nürnberg, Christoph Gutknecht 1546 (*Knihopis* 6009), obrázek papeže je na fol. O2a doprovázen Pammachiovým příkazem Porfiriovi: „Zavěš koltry [draperie] a roztáhni je, ať já se v roucho obleku. Dej sem trojnásobní korunu [tiáru] a vstav ji na hlavu mou.“

108 Karl V., imperator, *Nyní v nově složených třicet artikuluov a dva*, [Praha, Jan Kosořský z Kosoře 1547?] (*Knihopis* 3781), fol. A1b.

109 *List od papeže Lva*, [Litomyšl, Pavel Olivetský z Olivetu] 1521 (*Knihopis* 4771), fol. a1a.

110 Martin Luther, *Výklad o Antikristu*, Praha, [Pavel Severin z Kapí Hory] 1522

římským námětem dalšího formšnajdra se stala síť, z níž mnich padá do tlamy pekelné, kam též směřuje ďáblem postrkáváný papež v čele sboru kardinálů.¹¹¹ Snad můžeme uvažovat o jisté aluzi na basilejský dřevořez s papežem a kardinály převlečenými za vlky lovící husu do sítě (tento dřevořez avizoval text letáku Judase Nazareiho s názvem *Das Wolffgesang*).¹¹² Jinou konkrétní ilustrací, i tentokrát neznámého původu, byl titulní dřevořez českého překladu Lutherova *Zrcadla*¹¹³ z roku 1542. Známe ho však bohužel jen dle sekundárního svědectví. Představoval sedláka s cepem hrozícího římskému knězi, jehož tvář se v zrcadle jeví jako vlčí tlama.¹¹⁴

Z uvedených příkladů je zřejmé, že dodnes zachované projevy reformační ilustrace jsou překvapivě hubené. Musíme si však připomenout, že zatímco knižní dekor užívali všichni čeští tiskaři, titulní či textová ilustrace vstupovala do naší knihy poměrně pomalu: Mikuláš Bakalář (činný 1498–1513) po ní sahal krajně sporadicky, Jiřík Štyrsa (1521–1531) ji neužíval vůbec, Pavel Olivetský z Olivetu (1504/1506–1532) s ilustrací vystoupil teprve 1514 a Kašpar Aorg (1527–1562) dokonce až 1557. Naplňovat renesanční kánon krásné neboli obrazové knihy se tak na přechodu od pozdní gotiky k renesanci vědomě pokoušeli jen Tiskař Pražské bible (do 1515), Mikuláš Konáč z Hodíškova (1507–1528), Jan Šmerhovský (1519) a Pavel Severin z Kapí Hory (1520–1541), tedy výrobci spjatí s Prahou, zatímco Morava se k novému stylu přihlásila až ve čtyřicátých letech příchodem Jana Günthera. Pomalá akcelerace knihtisku u nás, vycházející ze stavu řemesla již během 15. století,¹¹⁵ nutně doléhala též na po-

(*Knihopis* 5127), fol. A1a s rýmovaným popisem obrázku „*Toť Antikrist, hrozná šelma || každý vidí, kdož rozum má || Luter vokazuje prstem || dejmež vo zem Antikristem*“.

111 Petr Chelčický, *Síť víry*, [Praha, Pavel Severin z Kapí Hory (1521)] (*Knihopis* 3303), fol. A1a.

112 VD 16 N 320.

113 Martin Luther, [*Zrcadlo kněžské*], Litomyšl [Alexandr Oujezdecký] 1542 (*Knihopis* 5128), fol. A1a v unikátu vytrženo.

114 Martin Klatovský, *Rozsuzování Pře Jana Augusty*, Praha, Ondřej Kubeš 1544 (*Knihopis* 3937), fol. C1a „*Přitom važte, prosím, čemu tento s svými chce, dal-li jest Luter té své knížce německé titul Zrcadlo kněžské od něho dobře vypulérované ec. ... Učinil-li jest Luter napřed figuru a na ní napřed vymaloval-li jest kněze v mešném rouše s hrubou pleší, an drží v pravé ruce hrubý měšec s penězi a v levé ruce hrubé zrcadlo a v tom zrcadle obličej vlka s hrdlem rozjíveným a jazykem vyplazeným a u něho vytištěno „Apoštol Jidáš neměl péče o chudé, ale byl zloděj a měšce nosil“. Za tím pak knězem stojí sedlák v kukle, s cepami tomu knězi hroze a nad ním vytištěno „Ve dne i v noci pracující ec“.*“

115 Petr Voit, *Limity knihtisku v Čechách a na Moravě 15. a 16. století*, in: *Bibliothe-*

čty domácích grafiků, z nichž pro první polovinu století přicházejí v úvahu hlavně Mistr Petrarky, Mistr cihlového pozadí, Mistr jemné šrafury, monogramista EWA a Severinský ateliér. Pro naše tiskaře bylo zřejmě ekonomicky výhodnější půjčovat či nakupovat německé zboží z druhé ruky nežli se zasazovat o budování grafických center, jak to počínaje 1527 promyšleně a novátorsky činili pouze Severinové. Norimberské štočky, které do Čech a na Moravu během dvacátých až čtyřicátých let tiskaři přivezli, byly mnohdy už značně vyčerpané, ale přesto se v oběhu udržely u nás, ba i v Polsku po celé 16. století a v některých případech i mnohem déle (kupříkladu Schönovy a Springinkleeho dřevořezby sloužily k ilustrování škar-niclovských lidových tisků z Uherské Skalice až do 19. století a u nástupce Jozefa Teslíka ojediněle fungovaly ještě během dvacátých let 20. století).¹¹⁶

Druhý a neméně podstatný důvod nízkého počtu nálezů spatřujeme v soudobém literárním terénu, jehož valná část pokrývala náboženské potřeby utrakvistů a Jednoty bratrské a mimo to byla založena na krátkodechých (a proto levně vydávaných) polemických útocích a obranách obou konfesních táborů. V této části literárního spektra bychom očekávali alespoň vyobrazení kalicha jakožto symbolu Poslední večeře Páně a Kristova zákona, ale i zde je dochování hubené. V období od 1524 má obraz kalicha v tištěné knize třikrát podobu opticky akcentovaného titulního dřevořezu¹¹⁷ a jednou jde o výplň titulního rámu, jak vidíme na nejstarším projevu 1523 u probratrsky zaměřeného Pavla Olivetského.¹¹⁸

Tento model byl narušen pouze dvakrát. Nejprve během dvacátých let, kdy navzdory cenzurním opatřením bylo u nás vydáno v rychlém sledu deset překladů Lutherových traktátů a kdy utrakvisté konečně dostali do oběhu tištěná díla Chelčického či Husa. Tehdy také došlo díky českému Mistru jemné šrafury ke krátkodobému vzednutí por-

ca Strahoviensis 8–9. Praha 2007, s. 113–140.

116 Eva Šefčáková, *Ilustrovaná kniha – minulost a současnost*, in: *Knižnica IV*, 2003, s. 552–556, zvl. s. 554.

117 Martin Hánek, *Spis o potřebných věcech křesťanských*, [Praha, Pavel Olivetský z Olivetu] 1524 (*Knihopis* 15607), fol. A1a kalich zakomponován do ztrácející se sazby na titulní straně; Bohuslav Bílejovský, *Kronika česká*, Nürnberg, Václav Oustský 1537 (*Knihopis* 1132), fol. A1a kalich s hostií; Pavel Bydžovský, *Knížky o přijímání Těla a Krve*, [Praha, Jan Kantor Had po 1550] (*Knihopis* 1393), fol. A1a a E6b kalich s hostií (stejně téma jako v Kronice Bílejovského).

118 Lukáš Pražský, *Odpověď bratří na spis Martina Lutera, ..., v němž oznamuje, co by se mu při bratřích vidělo za pravé a co v pochybnosti neb v nesrozumění*, [Litomyšl, Pavel Olivetský z Olivetu] 1523 (*Knihopis* 5026), fol. A1a, zde titulní rám s konturovým kalichem uprostřed horní lišty.

trétu a reformační satiry, zařazované ovšem nikoli na titul, ale dovnitř tištěných děl. Toto opatrnictví českých tiskařů konfesní apelativnost ilustrace do jisté míry utlumovalo.

Druhá vlna reformační knižní grafiky poznamenala čtyřicátá léta 16. století, kdy Čechy spěly ke stavovskému povstání. Poněvadž však hegemonem pražské knižní grafiky byl až do 1542 Severinský ateliér, charakteristický konfesní neutralitou a spíše zábavnými prvky na dekorativních lištách, pragmaticky uvažující tiskaři k tomuto účelu revitalizovali starší německé štočky. Díky dlouhé funkčnosti a mobilitě se u nás štočky dostávaly do zcela odlišných literárních a ideologických kontextů a jejich původní sémantika byla zastřena. Četnější nálezy aktuálně vzniklé ilustrace bychom očekávali u časové letákové literatury vydávané během roku 1547 a těsně před ním, zde je ale výsledek probírky patnácti dochovaných brožur zcela nulový: snad ve snaze nenavýšovat prodejní cenu vycházely spisky většinou bez titulního dřevorezu, a pokud se tato vstupní ilustrace přece jen vyskytla,¹¹⁹ s ohledem na použití biblického tématu není těžké rozpoznat její zástupnou znakovost.¹²⁰

Ve sféře knižního umění se tak nejpočetněji doloženými šířiteli reformační ikonografie stali nikoli tiskaři a ilustrátoři, ale knihvazači, jejichž projevy předběžná státní či církevní cenzura odhalovala jen ztěžka. Na německých vazbách z počátku třicátých let 16. století doplnily repertoár raně renesančních biblických ploten Lutherovy portréty¹²¹ a kon-

119 Horst Kunze, *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 16. und 17. Jahrhundert. Textband*, Frankfurt/M. – Leipzig 1993, s. 273, shodné konstatování pro oblast letáků tištěných v Německu.

120 Georg Maior, *Věčného bozského (!) majestátu deklarací na acht proti papeži Pavlovi Třetímu*, Wittenberg, Josef Klug 1546 (*Knihopis* 1844, VD 16 neuvádí), fol. A1a s obrázkem Seslání Ducha svatého; Johann Friedrich I., Kurfürst von Sachsen, *Zjevné rozeptání*, [Mladá Boleslav, Václav Oustský 1546-1547] (*Knihopis* 3596), fol. [*1a] a *Vejpis psaní ohradního*, [Mladá Boleslav, Václav Oustský 1546-1547] (*Knihopis* 16765), fol. A1a se stejným štočkem Kain zabíjí Ábela 60 x 75 – je to zrcadlově obrácená kopie dle Hanse Sebalda Behama 1534, viz Schmidt (pozn. 62), s. 177, značená NK (srov. Nagler 4, 2448–2449). Výjimku tvoří katolicky orientovaný spisek Paulus II., papa, *Odsudek víry*, Praha, Ondřej Kubeš ze Žípů 1547 (*Knihopis* 6937), fol. [*1a] s titulním (původně dedikačním a letopočtu 1539 zbaveným) dřevoremem, který patřil k dílu Ctibora z Cimburka a Tovačova, *Hádání Pravdy a Lži*, Praha, Jan Severin ml. 1539 (*Knihopis* 1711, zde fol. 2a a 130a). Byl-li v *Odsudku víry* král Jiří Poděbradský nazýván „syn zatracení“, „kacíř neústupný“ či „odsúzeného kacířství obránce a křivý přísedník“, pak vstupní ilustrace tohoto katolického letáku, zobrazující Jiřího na trůně, není nic jiného než viditelný projev vzdoru Ferdinandem pokořených stavů.

121 Konrad Haebler, *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 1. Leipzig 1928 (repr. 1968), s. 15 citována plotna Kaspara Anglera z Královce 90 x 55 s Lutherovou devízou „IN SILENTIO ET SPE ERIT FORTITUDO VESTRA“.

cem tohoto desetiletí počal ornamentální dekor válečků pomalu ustupovat medailonovým portrétům reformátorů (Luther – Melanchthon – Erasmus – Hus).¹²² Do Čech se náradí tohoto typu dostalo ze Saska asi o deset let později. Snad poprvé s ním 1546 vystoupil pražský knihvazač Sixt Stanhauer,¹²³ pak pražský Anonym¹²⁴ a knihvazač Jiřík.¹²⁵

Použité zkratky

CizBoh

Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501–1800, Praha, Knihovna Akademie věd České republiky 2003. Dostupné též <http://www.lib.cas.cz/kvo/produkce-tiskaren-cr/>

GW

Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Herausgegeben von der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin, Bd. 8–. Stuttgart – Berlin – New York 1972 – (nové, přehlédnuté vyd. Bd. 1–7, Stuttgart – New York 1968). Dostupné též <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>

Knihopis

Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století, Redigoval dr. Zdeněk Tobolka [od 5. svazku dr. František Horák]. Díl II. Tisky z let 1501–1800. Svazek 1–9 (písm. A–Z). Praha 1925–1967. K tomu *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Dodatky*. Díl II. Tisky z let 1501–1800. Založil doc. dr. Zdeněk V. Tobolka, pokračovali doc. dr. František Horák a dr. Bedřiška Wižďálková. Část I. písm. A–Ž. Praha 1994–2010. K tomu *Knihopis (AD) čili Abecední dodatky*. Rukopisný, dosud nevydaný materiál uložený

122 Haebler (pozn. 121), Bd. 2. Leipzig 1929 (repr. 1968), s. 134 (1537), č. 3 citován váleček 179 x 25 „Luther – Melanchthon – Erasmus – Hus † 1415“.

123 Bohumil Nuska, Pražský renesanční knihař Sixt Stanhauer. Příspěvek k dějinám české vazby poloviny 16. století, *Časopis Národního muzea, odd. věd společenských*, CXXXI, 1962, s. 196–204, zvl. s. 199, citován váleček 145 x 19 „Hus – Melanchthon – Karel V. – Erasmus“ s knihařovými iniciálami SS a letopočtem 1546.

124 Bohumil Nuska, Prager Buchbinderwerkstätten aus der Mitte und zweiten Hälfte des 16. Jhs., *Gutenberg-Jahrbuch* 1966, s. 378–389, zvl. s. 378, citován váleček 201 x 21 „Luther – Melanchthon – Erasmus – Hus – Karel V.“ z roku 1549 (ve stati chybně uvedeno 1539, viz Strahovská knihovna, sign. DN VI 10).

125 Bohumil Nuska, Počátky české renesanční knižní vazby, *Umění* X, 1962, s. 469–493, zvl. s. 491, citován váleček 198 x 22 „Hus – Karel V. – Luther – Melanchthon – Erasmus“ z konce 40. let.

v redakci Knihopisu (odd. rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze). Základní řada Knihopisu dostupná též <http://db.knihopis.org/>

Nagler

Georg Kaspar Nagler, *Die Monogrammisten und ... Künstler ..., welche sich zur Bezeichnung ihrer Werke eines figürlichen Zeichens, der Initialen des Namens, der Abbrueviatur desselben etc. bedient haben*, Bd. 1–5. München – Leipzig 1858–1879, Index 1920 (repr. München 1919–1920, Nieuwkoop 1966 a potřetí 1991).

Oldenbourg

M. Consuelo Oldenbourg, *Die Buchholzschnitte des Hans Baldung Grien. Ein bibliographisches Verzeichnis ihrer Verwendungen*, Baden-Baden 1962 (repr. 1985).

Pauli

Gustav Pauli, *Hans Sebald Beham. Nachträge zu dem kritischen Verzeichnis seiner Kupferstiche, Radierungen und Holzschnitte*, Strassburg 1911.

Röttinger

Heinrich Röttinger, *Erhard Schön und Niklas Stör*, Strasbourg 1925.

Rukověť

Josef Hejnic – Jan Martínek, *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě*. Založili A. Truhlář a K. Hrdina. Pokračovali J. Hejnic a J. Martínek. Sv. 1–5. Praha 1966–1982.

VD 16

Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts. Herausgegeben von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. I. Abteilung. Verfasser-Körperschaften-Anonyma. Bd. 1–22. Stuttgart 1983–1995. II. Abteilung. Register der Herausgeber, Kommentatoren, Übersetzer und literarischen Beiträger. Bd. 23–24. Stuttgart 1997. III. Abteilung. Register der Druckorte, Verleger und Erscheinungsjahre. Bd. 25–. Stuttgart 2000–. Dostupné též <http://vd16.de/>

SUMMARY

The Czech and German Reformations in the illustration of Czech books in the first half of the 16th century

In contrast to the German lands, very few manifestations of Reformation illustration in Bohemia have been preserved. This is due, on the one hand, to the slow acceptance of title or textual illustrations in the Czech lands, and on the other, the shortage of native graphic artists. For printers in Bohemia it was more economical to borrow or purchase second-hand goods from Germany than to invest in the building of new centres of graphic art, as was done thoroughly and innovatively by the Severins from 1533 onwards. Despite the fact that the Nuremberg printing plates introduced to Bohemia and Moravia by printers in the 1520s-40s were frequently worn-out, they remained in circulation in the Czech lands and Poland throughout the whole 16th century, and sometimes much longer. The author finds the third major reason for the limited number of illustrations to be due to the contemporary literary landscape, the greater part of which covered the religious needs of the Utraquist Church and the Unity of the Brethren. There was significant movement on only two occasions, first of all in the 1520s, when, despite censorship, ten translations of Luther's treatises were published in quick succession, and the Utraquists printed the works of Chelčický and Hus. At the same time, thanks to the Bohemian Master of fine hatching, there was a brief flourishing of the portrait and Reformation satire. These were, however, a phenomenon of the contents of printed works, and not the title page. The second wave occurred in the 1540s. However, as Prague-based literary graphic art was dominated by the Severin workshop until 1542, distinguished by its ideological neutrality and entertaining elements on decorative pages, it was more convenient to reuse older German printing plates. Due to their extended functionality and mobility, these plates came to be utilised in a wide variety of literary and confessional contexts, and they lost their original meaning. Thus the most frequently documented propagators of Reformation iconography in literature were not printers and illustrators, but bookbinders, whose work it was very difficult for preliminary state or church censorship to uncover. Printing rolls with portraits of reformers started to reach Bohemia from around 1546 onwards.

1. [Bible Netolického]. Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 1549 (Knihopis 1101), fol. A4b 1549 (Knihopis 1101), fol. A4b námět známý z Cranachova obrazu Zákon a Milost. Praha: Strahovská knihovna, sign. BA IV 9

2. Das Neue [September] Testament Deutsch. Wittenberg, Melchior Lotter jun. 1522 (VD16 B 4318) apokalyptická šelma s úplnou papežskou tíarou. Reprodukce z: Philipp Schmidt, *Die Illustration der Lutherbibel 1522–1700*, Basel 1977

3. [Bible Severinova, 2. vyd.]. Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 28. III. 1537 (Knihopis 1099), fol. CC6a apokalyptická šelma s částečně odstraněnou papežskou tiárou, kterou nahradila šrafura. Praha: Strahovská knihovna, sign. BB IV 3

4. [Bible Netolického]. Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 1549 (Knihopis 1101), fol. A4b 1549 (Knihopis 1101), fol. E1b apokalyptická šelma s částečně odstraněnou papežskou tiárou a s odstraněnou šrafurou. Praha: Strahovská knihovna, sign. BA IV 9

5. Myška (Přemyšlenský) ze Žlunic, Jan: List. [Praha, Pavel Severin z Kapí Hory] 12. VI. 1521 (Knihopis 14490), fol. B4a Papež na trůně, pod jeho nohama lev (narážka na Lva X., zemř. 1521), vlevo sluneční rytíř stojící na ďáblu bere papežské jablko, vpravo nahý kurtizána s květy ve vlasech stojí na kouli s připoutaným kardinálem líbajícím její nohu, na prsou kurtizány monogram M. Praha: Národní knihovna, sign. 54 G 64.086/3

6. Thomas Kirchmeyer, Tragedy nová Pammachius jméno mající. Nürnberg, Christoph Gutknecht 1546 (Knihopis 6009), fol. K4a bojový střet sedláků a papeženců, mezi nimiž stojí kolo Šťěstí otáčené Lutherem tak, aby úpící papež byl ponížěn. Praha, Knihovna Národního muzea, sign. 25 D 18/4

7. Martin Luther, Výklad o Antikristu. Praha, [Pavel Severin z Kapí Hory] 22. III. 1522 (Knihopis 5127), fol. a1a papež sedící s bulou v ruce, okolo církevní hodnostáři, Luther mezi nimi ukazuje na papeže. Praha: Národní knihovna, sign. 25 D 5